

J. KAZLAUSKAS

LIETUVIŲ KALBOS IMPERATYVO MORFEMOS *-k(i)* KILMĖ

Imperatyvo formos su *-k(i)* neturi nei žinomos prūsų kalbos tarmės, nei latvių kalba. Jau vien dėl to galima būtų spėti, kad ji esanti vėlesnis lietuvių kalbos darinys, bet tam įrodyti reikia rimtesnių argumentų.

Kai kuriose rytų aukštaičių tarmėse (Adučiškis, Tverečius, Linkmenys, Saldutiškis, Ignalina, Dūkštas ir kt.) iki šiol yra vartojamos gana įvairios imperatyvo formos, neturinčios elemento *-k-*. Nors greta šiose tarmėse pasitaiko ir imperatyvo formų su *-k-*, bet, turint galvoje čia vartojamų formų be elemento *-k-* įvairumą, galima spėti, kad *k*-imperatyvas čia priklauso vėlesniam kalbos sluoksniui ir greičiausiai yra kaimyninių tarmių įtakos rezultatas. Vadinas, anksčiau *k*-imperatyvas galėjo būti vartojamas net ne visose lietuvių kalbos tarmėse. Prisimenant tai, kad imperatyvo formos be *-k-*, kaip reliktinio pobūdžio formos (*duod* ar *duodi*, *atlaid* ar *atlaidi* ir kt.), pasitaiko beveik visuose lietuvių kalbos rašto paminkluose, atstovaujančiuose skirtingoms jos tarmėms, o taip pat tai, kad vienas kitas veiksmažodis jas, kaip reliktines, iki šiol išsaugojęs kai kuriuose žemaičių ir šiaurės aukštaičių tarmėse, plg. *imỹ*, *bėgỹ*, *nešỹ* (Kretinga), *klaūsai* (Šakyna), galima manyti, kad *k*-imperatyvas yra vėlesnės kilmės. Jis gali būti susiformavęs lingvistiškai neseniai, bet tik lingvistiškai neseniai, kadangi visuose XVI–XVII a. lietuvių kalbos rašto paminkluose *k*-imperatyvas yra jau kalbos morfologinės sistemos elementas ir, turint galvoje nepaprastai lėtą lietuvių kalbos raidą, jo formavimosi pradžią tenka nukelti į žilesnę senovę.

Kaip žinoma, lietuvių kalbos *k*-imperatyvas yra padaromas iš bendraties kamieno, pridėdamas prie jo elementą *-k-*, kuris paprastai buvo lyginamas su atitinkamomis kitų indoeuropiečių kalbų dalelytėmis¹, jų tarpe ir su rusų k. *ka* (plg. r. *дай-ка* „duok gi“). Neseniai V. N. Toporovas ir O.N.Trubačiovas, argumentuotai atmesdami vieną ankstesnių aiškinimų, išskėlė mintį, kad lietuvių kalbos *k*-imperatyvas,

¹ Plačiau apie tai žr. E. Fraenkel, Der Stand der Erforschung des im Wilnagebiete gesprochenen Litauischen, „Balticoslavica“ II (1936) 38 tt. Žr. dar literatūrą, nurodytą D. Skurkaitės straipsnyje „Apie imperatyvo formų raidą“ straipsnių rinkinyje „Lietuvių kalbos morfologinė sandara ir jos raida“, Vilnius, 1964, 160 tt.

kaip ir rusų imperatyvo dalelytė *ka*, gali būti finų-ugrų kalbų įtakos rezultatas². Mat, Pabaltijo finų ir mordvių kalbose senasis finų-ugrų imperatyvo formantas taip pat yra *-ka*, o baltų-finų ir slavų-finų kontaktai senovėje buvo gana glaudūs. Ši hipotezė yra originali, labai įdomi ir būtų visai pagrįsta, jeigu lietuvių kalbos *k*-imperatyvo būtų negalima paaiškinti pačios lietuvių kalbos medžiaga ir jeigu būtų galima įrodyti, kad jis lietuvių kalboje nėra vėlesnis naujadaras.

Kaip visų indoeuropiečių kalbų, taip ir baltų atematinių veiksmažodžių imperatyvo funkcijas kažkada galėjo atlikti grynas kamienas, plg. tokio imperatyvo liekanas rytų aukštaičių tarmėse: *duo* „duok“, *ei* „eik“, plg. dar 1 a. *ej*³ „eik“. Tokios imperatyvo formos neretai sutapo su bendraties kamieniu (plg. *ei* „eik“ ir *ei-ti*). Be to, sutrumpėjus senojo imperatyvo formoms *-(i)a*-kamieniuose veiksmažodžiuose, ir pastarosios dažnokai galėjo sutapti su bendraties kamieniu, plg. rytų aukštaičių imper. *lip* ir bendr. *lip-ti*, imper. *riš* ir bendr. *riš-ti*, *kaš* „kask“ ir *kàs-ti*, *neš* „nešk“ ir *nėš-ti* ir t.t. Reikalaujant greitesnio imperatyvu reiškiamo veiksmo vykdymo, reikiant griežtesnį paliepiamą ar įsakymą, imperatyvo formos, sutapusios dėl aukščiau minėtų priežasčių su bendraties kamieniu, galėjo būti vartojamos ir su dalelyte *gi*, plg. *lip gi*, *neš gi* ir t.t. Enklitinė dalelytė *gi* tuo metu turėjo būti vartojama dar dažniau, negu dabartinėje lietuvių kalboje. Juk senuosiuose lietuvių kalbos rašto paminkluose ji vartojama žymiai dažniau, negu dabartinėje lietuvių kalboje. Be to, ten ji dažnai būva sutrumpėjusi, plg. *melskieg* Mž 74₁₃, *su tokiug ghreku* Mž 98₂, *atit feki fig* DP 211₅, *dabókisig* DP 306₄₄, 314₃₈, 358₂, 410₅₂, 579₃₅ ir t.t.⁴ Kai kuriuose senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose sutrumpėjusi dalelytė *-g* yra netgi dažnesnė, negu *gi*. Dalelytės *gi* trumpėjimas rodo, jog ji gana dažnai buvo visiškai suaugusi su prieš ją einančiu žodžiu. Vartojama prie aukščiau minėtų imperatyvo formų, ši dalelytė taip pat galėjo suaugti su jomis į vieną žodį ir sutrumpėjusi dėl skardžiųjų žodžio galo priebalsių duslėjimo virsti *-k*. Pagal sutrumpėjusios dalelytės *-k* modelį ir nesutrumpėjusi *-gi*, vartojama su imperatyvo forma, galėjo pakisti į *-ki*. Toks pakitimas buvo galimas dar ir todėl, kad bendraties kamienas, susietas su imperatyvu darybos ryšiais, visada baigėsi dusliaisiais priebalsiais, kurie vietoj skardžiųjų kamieno priebalsių dažnokai gali būti apibendrinti net visam veiksmažodžiui, plg. *žliaūkia* (ir *žliaūgia*), *kluṁpa* (ir *kluṁba*), *kleīpia* (ir *kleībia*), *smelkia* (ir *smelgia*) ir kt. O svarbiausia dalelytės *-gi* vartimo pagal sutrumpėjusios *-k* modelį į *-ki* priežastis buvo ta, kad šiuo keliu lengvai galėjo būti sukurtas diferencinis imperatyvo požymis, jo priesaga, besiskirianti nuo dalelytės *gi*.

² Žr. В. Н. Топоров и О. Н. Трубаев, Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья, Москва, 1962, 249–250.

³ Žr. J. Kazlauskas, Iš optatyvo istorijos, LKK IV (1961), 82 tt. (ir ten nurodytą literatūrą).

⁴ Smulčiau apie tai žr. E. Hermann, Litauische Studien, Berlin 1926, 185 tt.

Imperatyvo formų trumpėjimas yra senokas reiškinys. Net senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose pilnosios formos su *-ki* pasitaiko retai. Chr. Stangas yra parodęs, kad M. Mažvydo raštuose jos yra jau archaizmai⁵. Reliktinio pobūdžio jos yra ir kituose senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose. Pavyzdžiui, M. Daukšos „Postilėje“ imperatyvo forma su *-ki* pavartota tik apie 10, o sutrumpėjusi su *-k* – apie 500 kartų. Atsižvelgiant į tai, kad, praėjus 400 metų, dabartinėje lietuvių kalboje forma su *-ki* taip pat yra reliktnio pobūdžio, reikia manyti, kad imperatyvo trumpėjimas prasidėjo kur kas anksčiau, negu pasirodė pirmieji raštai lietuvių kalba. Vadinasi, ir dalelytė *-gi* virsti į *-ki* turėjo gana seniai.

Imperatyvo daugiskaitos formos formavosi jau vns. 2 a. formas su *-ki* pagrindu. Juk imperatyvo daugiskaita ir dabar, matyt, visame lietuvių kalbos areale dar gali būti reiškiamą esamojo laiko formomis. Ypač dažnai liepiamosios nuosakos funkciją atlieka esamojo laiko dgs. 1 a., plg. *eīnam* „eikim“, *nėšam* „neškim“ ir kt. Pasitaiko šia reikšme ir es. laiko dgs. 2 a. forma, plg. *rytoj jūs gēnat* („ginkit“) *gývuliūs*, *šiañdien jūs lỹdit* („lydėkit“) *mane* ir kt. O tikrojo imperatyvo daugiskaitos formos buvo sudaromos agliutinaciniu būdu. Imperatyvo daugiskaita buvo reiškiamą ne galūnėmis (ne fleksija) palyginti su vns. 2 a. forma, o elementų *-te* (2 a.), *-me* (1 a.) pridėjimu prie visos vns. 2 a. formos, plg. *dirbki + te = dirbkite*, *dirbki + me = dirbkime*. Tokia agliutinacinė imperatyvo daugiskaitos formų daryba aiškiai matyti ir tose lietuvių kalbos tarmėse, kur vartojamos imperatyvo formos be priesagos *-k*, plg. dgs. 2 a. *dāraite* < vns. 2 a. *dārai + te*, *neštė* < vns. 2 a. *neš + te*, *dainuojte* < vns. 2 a. *dainuoj + te*, *bėginėjte* < vns. 2 a. *bėginėj + te* ir t.t., dgs. 1 a. *dāraime* < vns. 2 a. *darai + me*: *padāraime* DP 253₃₀, *pašókme* ir kt. Rytų aukštaičių tarmėse imperatyvo daugiskaitos forma gali būti padaroma, pridėdant elementą *-te* ir prie esamojo laiko dgs. 1 a. formos, atliekančios liepimo funkciją, plg. *bėgamte*, *eīnamte* ir t.t. Toks elemento *-te* atsiradimas šioje formoje glaudžiai susijęs su jos reikšme, turinčia inkliuzyvinį tokio tipo pobūdį: *padainuojamte* = mes (ar aš) ir jūs dainuokim; *važiuojamte* = mes (ar aš) ir jūs važiuokim ir pan.

Iš tik ką aprašyto imperatyvo daugiskaitos darybos savotiškumo ir jos formos, plg. *dirbkit(e)*, *dirbkim(e)*, irgi matyti, kad vns. 2 a. turėjo turėti formantą *-ki*.

Dabar lietuvių kalbos tarmėse dažniausiai vartojama trumpoji imperatyvo vns. 2 a. forma (*nėšk*). Bet pasitaiko dar ir ilgesnių. Tų ilgesniųjų formų galas gali būti įvairokas. Kai kuriose tarmėse dar vartojama forma su *-kie* (*eīkie*, *nėškie*), bet greita tose pačiose tarmėse pasitaikančios dgs. 2 a. formos *eīkit*, *nėškit* rodo, jog galo *-ie* čia atsiradęs vėliau, greičiausiai pagal senojo imperatyvo su *-ie* (**nešie*) modelį⁶. Kupiškio apylinkėse dar pasitaiko imperatyvo forma su *-ka* (plg. *dirbka* „dirbk“), kuri gali būti atsiradusi dėl daugiskaitos formos *dirbkam* įtakos. Pati daugiskaitos

⁵ Žr. Chr. Stang, *Das slavische und baltische Verbum*, Oslo 1942, 248.

⁶ Žr. Chr. Stang, *Das slavische und baltische Verbum*, 248.

forma *dirbkam(e)* greičiausiai atsiradusi pagal es. 1. dgs. 1 a. formos *dirbam*, vartojamos liepiamąja reikšme, modelį, t.y. greta vartojamos vns. 2 a. *dirbk* ir dgs. 1 a. *dirbam(e)* galėjo duoti dgs. 1 a. *dirbkam(e)*. Vėliau pagal *dirbkam(e)* griežtesnio įsakymo vykdymo reikalui galėjo būti naujai sukurta ilgesnė forma *dirbka*. Galimas daiktas, kad žemaičių tarmėse, kur vartojamos imperatyvo daugiskaitos formos *nėškiam*, *vėškiam*, atsiradusios, matyt, dėl *i*-kamienių veiksmažodžių fleksijos nykimo, jos perėjimo į *ia* kamieną (plg. *tỹliam*), imperatyvo vns. 2 a. taip pat turėjo ir ilgesnes formas **nėškia*, **vėškia*, sudarytas tokiu būdu, kaip ir Kupiškio apylinkių *dirbka*, plg. čia vartojamą sangražinę vns. 2 a. formą *vėškias*, *nėškias* „veškis, neškis“ (< **veškia + s(i)*, *nėškia + s(i)*). Vienur kitur ilgesnė forma *veskie* galėjo sutrumpėti į *vėske* (> *vėškia*) Kaniava, plg. inf. *nėšte* < *neštie* (Jieznas).

ПРОИСХОЖДЕНИЕ МОРФЕМЫ *-k(i)* В ИМПЕРАТИВЕ ЛИТОВСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

В статье делается попытка доказать, что формант императива *-k(i)* восходит к частице *gi* „же“. Данная энклитическая частица могла употребляться с формами древнего императива, совпадающими с основой инфинитива (ср. восточноаукшт. *duo* и *duo-ti*, *neš* и *neš-ti* и т.д.). Вследствие того, что частица *gi* часто сокращалась до *-g* и звонкие согласные в конце слова оглушались, а также потому, что устанавливалась образовательная связь императива и инфинитива, основа которого всегда оканчивалась на глухой согласный, по модели сокращенной *-k* (<*-gi*) и несокращенная частица *-gi* могла превратиться в *-ki*, которая и обобщалась в качестве суффикса императива. Этому способствовало формальное ее отличие от частицы *gi*. На исконный характер частицы *-ki* в императиве указывают формы множественного числа типа *nėš-ki-t(e)*, образованные агглютинативным способом (2-е л. ед. ч. *nėški+te*).